

The Greek Review of Social Research

Vol 69 (1988)

69

Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα: μερικά προβλήματα μεθόδου

Ρωξάνη Καυταντζόγλου

doi: [10.12681/grsr.873](https://doi.org/10.12681/grsr.873)

Copyright © 1988, Ρωξάνη Καυταντζόγλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καυταντζόγλου Ρ. (1988). Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα: μερικά προβλήματα μεθόδου. *The Greek Review of Social Research*, 69, 225–242. <https://doi.org/10.12681/grsr.873>

*Ρωξάνη Κανταντζόγλου**

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Μερικά προβλήματα μεθόδου

Η μελέτη της μορφολογίας της οικιακής ομάδας, της εξέλιξης της μέσα στο χρόνο και των παραγόντων που βρίσκονται σε σχέση αλληλεπίδρασης με αυτή, με αφετηρία τη δημοσίευση των εργασιών της ομάδας του Cambridge (Laslett και Wall, 1972), έχει σημειώσει εντυπωσιακή εξέλιξη κατά την τελευταία εικοσαετία. Στον ελληνικό χώρο ωστόσο, ενώ η αναγκαιότητα αντίστοιχων ερευνών είναι φανερή, η σχετική βιβλιογραφία εξακολουθεί να παραμένει ως σήμερα εξαιρετικά περιορισμένη και τα συμπεράσματα τα οποία θα μπορούσε να αντλήσει κανείς από αυτή, δεν ξεπερνούν το επίπεδο των απλών ενδείξεων. Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται μια βραχεία επισήμανση των προβλημάτων που παρουσιάζουν μερικές από τις δημοσιευμένες μελέτες που καταπιάνονται με το θέμα της οικιακής ομάδας και η διατύπωση σκέψεων για μια προσέγγισή της βασισμένη στις ιδιαίτερες συνθήκες έρευνας και τις διαθέσιμες πηγές στον ελληνικό χώρο.

Θεώρησα σκόπιμο να εξετάσω χωριστά τις έρευνες που προηγούνται του πρώτου τόμου των ερευνητών του Cambridge από αυτές που τον ακολούθησαν. Ο διαχωρισμός αυτός κρίθηκε αναγκαίος γιατί η μεθοδολογία και οι τεχνικές που πρότειναν οι Laslett κ.ά. αποτελούν τομή στην προσέγγιση του προβλήματος, και εν μέρει εφαρμόστηκαν και από έλληνες ερευνητές, όπως θα φανεί παρακάτω.

Εξετάζοντας τις προγενέστερες μελέτες ή αυτές που δεν κάνουν χρήση των τεχνικών που προαναφέραμε, διαπιστώνεται καταρχήν πώς, με λίγες εξαιρέσεις, τα δημοσιεύματα αυτά περιορίστηκαν σε επιφανειακές παρατηρήσεις. Σε ορισμένες μελέτες παρέχονται κάποιες πληροφορίες για τον επικρατέστερο τύπο του νοικοκυριού στην κοινότητα (Dimen και Friedl, 1976),

* Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

πληροφορίες που παρουσιάζονται κυρίως με τη μορφή αριθμητικών δεδομένων, δηλαδή ως ποσοστό του α ή β τύπου νοικοκυριού επί του συνόλου των νοικοκυριών του πληθυσμού που εξετάζεται. Οι μελέτες όμως αυτές είναι συγχρονικές, και η στατικότητα της οπτικής τους καθιστά προβληματικά τα συμπεράσματά τους. Δεν χρειάζεται να επαναλάβει κανείς πως η καταμέτρηση των διαφόρων τύπων της οικιακής ομάδας σε μια δεδομένη χρονική στιγμή δεν αρκεί για να απεικονίσει τη μορφολογία της οικογένειας και του νοικοκυριού σε συγκεκριμένες περιοχές. Κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής του, ένα νοικοκυριό διευρύνεται και συρρικνώνεται, ακολουθώντας μια διαδικασία επιλογών προσαρμογής ή/και άμυνας, επιλογές που υπαγορεύονται από μια σειρά απαιτήσεων, καταναγκασμών, περιορισμών και επιθυμητών προτύπων, των οποίων την προέλευση οφείλουμε να αναζητήσουμε στο κοινωνικό, το οικονομικό και το πολιτισμικό επίπεδο. Η περιγραφή της οικιακής ομάδας, που συχνά συνίσταται στην απομόνωση του φαινομένου «νοικοκυριό» από το ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών φαινομένων και στην αναγωγή του σε μια μονάδα δομικά στεγανοποιημένη, της οποίας παρουσιάζονται κάποια εξωτερικά χαρακτηριστικά, όπως η σύνθεση ή/και ο μέσος αριθμός μελών, κάθε άλλο παρά ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της έρευνας πάνω στο θέμα, έτσι όπως η τελευταία διαμορφώνεται μετά από μια σχεδόν εικασαετία ενασχόλησης ιστορικών, ανθρωπολόγων, και δημογράφων με το ζήτημα. Ένα ακόμη πρόβλημα των περιγραφών αυτών της οικιακής ομάδας αποτελεί η σύγχυση των όρων, που κατέληξε, για παράδειγμα, στον καταχρηστικό χαρακτηρισμό κάποιων νοικοκυριών ως πυρηνικών ενώ αποτελούν φανερά διευρυμένα σχήματα.¹ Η τυπολογία που προτάθηκε από τους Laslett και Hammel (Laslett και Wall, 1972, σ. 31) έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή, δίνοντας κάποια λύση στις δυσκολίες της ταξινόμησης. Ωστόσο δεν είναι χωρίς προβλήματα, όπως δείχνουν οι τροποποιήσεις των κατηγοριών του που έχουν γίνει από άλλους ερευνητές, κυρίως για να καλυφθούν κατηγορίες ή υποκατηγορίες που δεν είχαν προβλεφθεί ή που δεν παρουσιάστηκαν στους πληθυσμούς που μελετήθηκαν από τους Laslett κ.ά. Τέτοιες ελλείψεις άλλωστε θα εμφανίζονται πάντοτε όταν γίνεται χρήση τυπολογικών

1. Τέτοια σύγχυση παρατηρείται στη μελέτη της M. Stott για τη Μύκονο (1973). Εδώ, ενώ ο όρος «οικογένεια» συνοδεύεται από τον όρο «πυρηνική», και προφανώς η συγγραφέας διαπιστώνει την κυριαρχία πυρηνικών μορφών, δύο παρατηρήσεις δίνουν ενδείξεις για το αντίθετο: «Ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας, τη γη που διέθετε και την παραγωγικότητά της, οι ενήλικες εννοεί τα παιδιά του αρχικού ζευγαριού), είτε παρέμεναν και εργάζονταν με τους γονείς ή με τα πεθερικά, είτε σε μερικές περιπτώσεις είχαν τη δυνατότητα να ξεκινήσουν μικρές δικές τους καλλιέργειες», και παρακάτω: «φαίνεται πως στις περισσότερες περιπτώσεις όπου η νόψη δεν έφερνε γη με την προίκα της, θα πήγαινε να ζήσει με τον σύζυγό της, που παρέμενε να εργαστεί με τους γονείς του».

μοντέλων για την ανάλυση τόσο σύνθετων και πολύπλοκων φαινομένων όπως οι ανθρώπινες συμπεριφορές.

Ας υπενθυμιστεί εδώ πως η δυσκολία κατάταξης των νοικοκυριών μιας κοινότητας με βάση μια τυπολογία έχει ήδη επισημανθεί (για τον ελληνικό χώρο) από τον Lineton, που μετά από την ταξινόμηση των νοικοκυριών της κοινότητας της Μάνης που μελετάει, γράφει: «Τα παραπάνω θα έπρεπε να μας δώσουν ενδείξεις για το φάσμα και τους τύπους των νοικοκυριών της κοινότητας όπως και να τονίσουν την αβεβαιότητα της ταξινόμησης (δική μου υπογράμμιση). Το γεγονός πως μόνο τρία νοικοκυριά στον πίνακα εμφανίζονται ως αταξινόμητα, δεν σημαίνει πως τα υπόλοιπα ανήκουν αναμφίβολα στον ένα ή στον άλλο τύπο» (Lineton, 1971, σ. 61).

Δύο «κλασικές» ανθρωπολογικές έρευνες στη βιβλιογραφία για τον ελληνικό χώρο μοιάζουν να έχουν προσεγγίσει το θέμα της μορφολογίας της οικιακής ομάδας πιο αποτελεσματικά. Η Friedl (1962) και η Duboulay (1974) κατέγραψαν —χωρίς επεξεργασία απογραφικών πηγών— τη μορφολογία της οικιακής ομάδας στις κοινότητες που μελέτησαν. Η Friedl υπολογίζει πως ο αριθμός των νοικοκυριών όπου συστεγάζονται οι γονείς με τον παντρεμένο γιο είναι μικρός, και διαπιστώνει την απουσία νοικοκυριών με συγκατοίκηση παντρεμένων αδελφών. Ωστόσο, οι παρατηρήσεις της συνοδεύονται από την εξέταση των παραγόντων που οδηγούν στην πραγματικότητα αυτή (απασχόληση των γιων σε μη αγροτικά επαγγέλματα, κατανομή κατά ηλικία των ανδρών, αύξηση της ηλικίας του γάμου των ανδρών) και τη διαπίστωση πως τα πατροτοπικά σύνθετα νοικοκυριά λειτουργούν έχοντας διαρκώς επίγνωση των χωριστών μονάδων που τα συνιστούν και της προσωρινότητας του σχήματος αυτού. Παραπέρα θα τονίσει πως μερικά από τα πυρηνικά νοικοκυριά προήλθαν από τη σχάση προηγούμενων συνθέτων νοικοκυριών και επομένως πως «η υπάρχουσα σύνθεση των νοικοκυριών στα Βασιλικά είναι μια απατηλή βάση για την κατανόηση των αρχών της οργάνωσης του νοικοκυριού». Είναι προφανές ότι αναφέρεται εδώ στον κύκλο ζωής του νοικοκυριού, και η παρατήρηση αυτή θα επαναληφθεί αρκετά χρόνια μετά το δημοσίευσμά της από τους κριτικούς του Laslett (βλ. παρακάτω). Η παρούσα κατάσταση, συνεχίζει, χαρακτηρίζεται από την επικράτηση των απλών νοικοκυριών, αλλά το πρότυπο (the mental construct) που επηρεάζει το σχηματισμό νέων νοικοκυριών δεν δείχνει να αποκλίνει από την παλιά προσδοκία της συγκατοίκησης των παντρεμένων γιων. «Παραμένει ως λανθάνον πρότυπο, διαθέσιμο για εφαρμογή όποτε το απαιτήσουν οι συνθήκες» (Friedl, σ. 64). Το ενδιαφέρον της ανάλυσης αυτής βρίσκεται στο ότι δεν περιορίζεται στην παράθεση των φανερών σχημάτων, αλλά αποκαλύπτει τις συλλογικές ιδεολογικοπολιτισμικές δομές που δεν εκφράζονται στις «πρακτικές» των ανθρώπων.

Η Duboulay θα συνδέσει την εθμική πατρογραμμική μεταβίβαση του

σπιτιού στον νεότερο γιο με τη συγκατοίκηση του τελευταίου, μαζί με τη γυναίκα και τα παιδιά του, με τους γονείς του, σχήμα που αποτελεί κατάλοιπο προγενέστερων πολυπυρηνικών νοικοκυριών που χωρίζονταν για λόγους οικονομικών προστριβών. Η πραγματικότητα θα μεταβληθεί με την αυξανόμενη ματανάστευση και εγκατάλειψη της κοινότητας αλλά «η εμπειρία του χωριού το 1966-68 είναι ακόμη αρκετά κοντά στην παραδοσιακή πρακτική ώστε να θεωρείται ακόμη η διευρυμένη οικογένεια ως πρότυπο». Στη συνέχεια αναφέρονται περιπτώσεις νοικοκυριών όπου κατοικούν μεν χώρια οι γονείς και ο παντρεμένος γιος αλλά κατά τα άλλα: «ζούνε, εργάζονται και οργανώνουν τα οικονομικά τους σαν μια μονάδα» (δικές μου υπογραμμίσεις). Η παρατήρηση αυτή πιστεύω πως θα πρέπει να ερμηνευθεί ως υπόδειξη της δυσχέρειας στην οριοθέτηση της έννοιας «νοικοκυριό», ένα πρόβλημα το οποίο έχουν άλλωστε θέξει και άλλοι μελετητές της οικιακής ομάδας.²

Και οι δύο μελέτες είναι ανθρωπολογικές και όχι «ιστορικές-ανθρωπολογικές» και δεν κάνουν, όπως λέχθηκε προηγουμένως, χρήση ιστορικών ή απογραφικών πηγών. Πραγματοποιήθηκαν δε πριν διατυπωθούν πολλές από τις προτάσεις αντιμετώπισης του θέματος «οικογένεια» και «νοικοκυριό» από τους ιστορικούς δημογράφους. Οι παρατηρήσεις τους για τη μορφολογία της οικιακής ομάδας παραμένουν ωστόσο από τα πιο ολοκληρωμένα δείγματα που διαθέτουμε.

Υποστηρικτής της κυριαρχίας των πυρηνικών μορφών της οικιακής ομάδας στον ελληνικό χώρο εμφανίζεται κατ' επανάληψη ο P.H. Stahl. Σύμφωνα με αυτόν, οι διευρυμένες μορφές οικογενειών αποτελούν εξαιρέσεις και προκύπτουν σε ένα πλαίσιο συνθηκών που «ωθούν» έναν αριθμό πυρηνικών ομάδων στη συσπείρωση σε κοινό νοικοκυριό (ανάγκες για κοινή άμυνα, [Μάνη], για συνεργασία στα πλαίσια κτηνοτροφικής οικονομίας [Σαρακατσάνοι, Βλάχοι]), ή ως αποτέλεσμα σλάβικων ή αλβανικών επιδράσεων. Δική του είναι και η πρόταση για μια σχηματική απεικόνιση της οργάνωσης της οικιακής ομάδας, στην οποία η Ελλάδα και η Ρουμανία θα καταλάμβαναν την ακραία θέση όπου κυριαρχούν οι πυρηνικές μορφές. Στο τελευταίο βιβλίο του παραδέχεται ωστόσο πως: «η ομάδα που αποτελείται από τον πατέρα και τα παντρεμένα παιδιά του (...) εμφανίζεται όλο και πιο πολύ ως χαρακτηριστική μονάδα σε διάφορες ελληνικές περιοχές, όχι μόνο στους Σαρακατσάνους» (Stahl 1978, 1979, 1986).

2. Ο A Burgiere 1986. τ. 2. σ. 17-93), θα επισημάνει τη δυσκολία της διαφοροποίησης της οικιακής ομάδας της οποίας τα μέλη συνεργάζονται χωρίς να συγκατοικούν, από αυτήν, της οποίας τα μέλη μοιράζονται την ίδια στέγη. «Δεν θα έπρεπε άραγε να δεχτούμε πως υπάρχει κοινότητα εμπειρίας ανάμεσα στα μέλη μιας οικιακής ομάδας (maisonnée) που βρίσκονται σε καθημερινή επαφή ακόμη και εάν κατοικούν ξεχωριστά, υπόκεινται στην ίδια εξουσία, έχουν κοινά συμφέροντα και στα μέλη ενός σύνθετου νοικοκυριού με κοινή στέγη» (δική μου υπογράμμιση).

Μεταγενέστερες μελέτες, που χρησιμοποιούν την τεχνική του Laslett, δείχνουν να διέπονται από πεποιθήσεις για την επικρατέστερη μορφή της οικιακής ομάδας στον ελληνικό χώρο οι οποίες οδηγούν σε συμπεράσματα που ζητούν κάποια επανεξέταση.

Η πρώτη εφαρμογή της τυπολογίας του Laslett από έλληνα ερευνητή πραγματοποιήθηκε από την ανθρωπολόγο Μ. Κουρούκλη. Οι εργασίες της βασίζονται σε επιτόπια ανθρωπολογική έρευνα σε συνδυασμό με την ανάλυση πηγών απογραφικού τύπου του 18ου και 19ου αιώνα που την οδήγησε σε διαχρονική παρακολούθηση της μορφολογίας των νοικοκυριών στο χωριό Επίσκεψη στη Βόρεια Κέρκυρα. Στα γραπτά της διατυπώνεται η άποψη για την κυριαρχία της πυρηνικής μορφής της οικιακής ομάδας στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα: «Η ευρεία πατριαρχική οικογένεια (...) είναι βιώσιμη και επιθυμητή (...) μόνο στην κτηνοτροφική κοινότητα». Η «μεγάλη πατριαρχική οικογένεια» του παρελθόντος εμφανίζεται ως «κοινωνιολογικός μύθος» και η ύπαρξη τέτοιων σχημάτων αποδίδεται σε δημογραφικούς παράγοντες (τη δημογραφική έκρηξη που σημειώνεται στα τέλη του περασμένου και τις αρχές του 20ού αιώνα) (Κουρούκλη, 1984).

Η ταξινόμηση όμως των τύπων των νοικοκυριών που έχει κάνει παρουσιάζει κάποια προβλήματα, όπως έχει επισημανθεί ήδη (Ψυχογιός, 1987), και είναι αμφίβολο εάν μπορεί να στηρίξει τον ισχυρισμό της για την κυριαρχία των πυρηνικών μορφών: ενώ ακολουθεί καταρχήν την ταξινόμηση του Laslett, ενοποιεί στη δική της ταξινόμηση την κατηγορία των μονομελών (solitaries), και των πυρηνικών νοικοκυριών, με αποτέλεσμα την τεχνητή διόγκωση της τελευταίας. Η ορολογία και εδώ είναι ασαφής: μιλάει για το ποσοστό των πυρηνικών οικογενειών και παρακάτω για άλλες, «*βασικά πυρηνικές*» (δική μου υπογράμμιση) «με προσθήκη ενός ή δύο άμεσων συγγενών (πεθερός, πεθερά, κλπ.)» (Κουρούκλη, 1984, σ. 150). Σύμφωνα όμως με την ταξινόμηση του Laslett, ένα πυρηνικό νοικοκυριό «με προσθήκη» ισοδυναμεί με διευρυμένο, και κατατάσσεται ξεχωριστά. Η παρουσία άλλωστε ενός τέτοιου σχήματος υποδεικνύει μια σειρά από άλλα φαινόμενα, όπως π.χ. την προηγούμενη ύπαρξη πολυπυρηνικής δύο γενεών ομάδας, της οποίας πέθανε ο αρχηγός-πατέρας και παρέμεινε η χήρα σύζυγός του. Παράλληλα, ούτε και η επιχειρηματολογία των ξεχωριστών γευμάτων και χώρων ύπνου είναι αρκετή γιατί έχει αποδειχτεί πως η συγκατοίκηση και η συνεστίαση δεν είναι υποχρεωτικά καθοριστικά στοιχεία για τον προσδιορισμό των ορίων του νοικοκυριού, ο οποίος παραμένει μια πολύπλοκη και σύνθετη υπόθεση (Bender, 1967· Wilk και Netting, 1984· Hammel, 1984).

Από την ίδια ερευνήτρια προτείνεται και μια τυπολογία των δομών συγγένειας και κληρονομικών εθίμων σε σχέση με τους τύπους εγκατάστασης και οργάνωσης νοικοκυριών για αγροτικούς, ναυτικούς και κτηνοτροφι-

κούς πληθυσμούς στην Ελλάδα, όπου οι διευρυμένες πατρογραμμικές οικογένειες εμφανίζονται μόνο στην κατηγορία των κτηνοτρόφων (Κουρούκλη, 1981). Εκτός όμως του ότι ένα τέτοιο εγχείρημα μοιάζει μάλλον πρόωρο, δεδομένης της έλλειψης των απαιτούμενων ερευνών και των γνώσεων που θα προέκυπταν από αυτές, η υποστήριξη της θέσης πως οι διευρυμένες οικογένειες απουσιάζουν από τον ελληνικό χώρο με εξαίρεση τις κτηνοτροφικές κοινωνίες, είναι παρακινδυνευμένη, καθώς έχουμε μαρτυρίες —που πάλι να πρέπει να αντιμετωπιστούν μόνον ως ενδείξεις— για την παρουσία διευρυμένων μορφών νοικοκυριών και σε κοινωνίες όπου η κύρια απασχόληση δεν είναι πάντα η κτηνοτροφία (Αλεξιάκης, 1975, 1976, 1980, 1984· Καπετανάκης, 1986· Handmann, 1987· Ψυχογιός, 1987· Δαμιανάκος, 1981· Sanders, 1953· Mendras, 1961· Vermeulen, 1981).

Ανάλογα προβλήματα παρουσιάζει και η έρευνα του Β. Παναγιωτόπουλου (1983) για την οικογένεια στην Πελοπόννησο του 1700. Αναλυτική κριτική στη δουλειά αυτή έχει γίνει από την Καβούνιδη (1984), που επισημαίνει την ποσοτική και ποιοτική ακαταλληλότητα του δείγματος που χρησιμοποιείται, το γεγονός ότι δεν λαμβάνεται υπόψη ο κύκλος ζωής του νοικοκυριού, τη σύγχυση των όρων οικογένεια και νοικοκυριό κ.ά.

Οι σύντομες αυτές παρατηρήσεις δεν έχουν σκοπό παρά να υποδείξουν πως δεν έχουμε τη δυνατότητα να δεχτούμε χωρίς επιφυλάξεις τα όσα έχουν γραφτεί έως σήμερα για τη μορφολογία της οικιακής ομάδας στον ελληνικό χώρο. Οι αδυναμίες των δημοσιεύσεων της πραγματικά φτωχής βιβλιογραφίας δεν το επιτρέπουν.

Ωστόσο, οι επιφυλάξεις που διατυπώνονται δεν θα πρέπει να εκληφθούν ως θεωρητική τοποθέτηση υπέρ της άποψης της κυριαρχίας των σύνθετων πολυπυρηνικών μορφών νοικοκυριών στον ελληνικό χώρο προτού ο τελευταίος περάσει σε ένα στάδιο «εκσυγχρονισμού»· άλλωστε το νόημα μιας τέτοιας πολεμικής είναι αμφίβολο. Σίγουρα οφείλουμε να καταρρίψουμε το μυθό για τις «κλασικές πατριαρχικές οικογένειες που συμβαδίζουν με προβιομηχανικές κοινωνικές οργανώσεις», το ζητούμενο όμως είναι το ποια και τι ευρήματα θα αντικαταστήσουν τους μύθους...

Η μεθοδολογία και οι τεχνικές επεξεργασίας που έχουμε στη διάθεσή μας σήμερα για τη μελέτη της οικιακής ομάδας προσφέρονται για τον αδιάκοπο εμπλουτισμό της έρευνας, εμπεριέχουν όμως πάντα τον κίνδυνο της χειραγώγησής τους, όπως συχνά συμβαίνει με τα αριθμητικά δεδομένα, και από μόνες τους δεν επαρκούν.³

3. Βλ. τις παρατηρήσεις του L. Berkner, «The Use and Misuse of Census Data...», *Journal of Interdisciplinary History*, τ. 4, 1975, σ. 721-738 και «Household Arithmetic: A Note», *Journal of Family History*, τ. 2, 1977, σ. 159-163, όπου παρουσιάζει εναλλακτικούς τρόπους μέτρησης, βασισμένους στην καταμέτρηση των συζυγικών μονάδων (marital units) ανά νοικοκυ-

Για να επανέλθουμε στο ζήτημα των παρατηρημένων μορφολογικών τύπων οικιακής ομάδας στον ελληνικό χώρο, στο φάσμα των δημοσιευμένων ερευνών που διαθέτουμε παρουσιάζονται όλες οι δυνατές μορφές. Παράλληλα με τις διαπιστώσεις της «κυριαρχίας» των πυρηνικών μορφών, αυτή τη στιγμή υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία διευρυμένων και πολυπυρηνικών οικιακών ομάδων σε συγκεκριμένες περιοχές και χρονικές περιόδους. Έτσι, αν και οποιαδήποτε οριστική διατύπωση θέσης είναι πρόωρη, οι υπάρχουσες μελέτες πιστοποιούν την ποικιλία των οικογενειακών σχηματισμών στον ελληνικό χώρο, και μας προσφέρουν αρχικές ενδείξεις που περιμένουν την παραπέρα εξειδικευμένη διερεύνησή τους.

Ας τονιστεί όμως εδώ πως η ανεύρεση πολυπυρηνικών, σύνθετων, διευρυμένων οικογενειακών σχηματισμών μέσα από γραπτό υλικό απογραφικής μορφής είναι πιο σύνθετο εγχείρημα από τον εντοπισμό των απλούστερων, πυρηνικών μορφών. Θα πρέπει ίσως να υπενθυμιστούν οι παρατηρήσεις των ερευνητών, που επισημαίνουν πως οι γενικοί δημογραφικοί περιορισμοί του μεγέθους της οικογένειας σε προβιομηχανικές κοινωνίες λειτουργούν με μεγαλύτερη ένταση και αποτελεσματικότητα στις περιπτώσεις των σύνθετων οικιακών ομάδων. Η υψηλή βρεφική θνησιμότητα, ο χαμηλός μέσος όρος ζωής, και ο αργοπορημένος γάμος δυσκολεύουν το σχηματισμό σύνθετων οικιακών ομάδων και μειώνουν τη χρονική τους διάρκεια στον κύκλο ζωής του κάθε νοικοκυριού, δυσχεραίνοντας τον εντοπισμό τους στις γραπτές πηγές απογραφικού τύπου.

Επιπλέον, οι σχηματισμοί αυτοί, παρά τα λειτουργικά τους προτερήματα, ιδιαίτερα σε αγροτικές κοινωνίες (συγκράτηση όλου ή μέρους της αρσενικής οικογενειακής εργατικής δύναμης, στα πλαίσια της οικιακής ομάδας, διατήρηση του έγγειου ή ζωικού κεφαλαίου της και του ελέγχου του αρχηγού της πάνω στους γιους του), απειλούνται διαρκώς από τις κεντρόφυγες τάσεις των επιμέρους μονάδων τους. Παρατηρείται έτσι ένα χρονικό όριο πέραν του οποίου η διατήρηση των διευρυμένων σχημάτων καθίσταται ανέφικτη (Wheaton, 1975).

Οι παρατηρήσεις αυτές του Wheaton εξειδικεύτηκαν σε μελέτες συγκεκριμένων κοινωνιών. Τόσο ο Stirling (1963) όσο και ο Duben (1985), μελετώντας την οικιακή ομάδα στην Τουρκία επιβεβαιώνουν τις διαπιστώσεις αυτές. Ο Stirling διαπιστώνει την αριθμητική κυριαρχία των απλών (πυρηνικών) νοικοκυριών, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τη συλλογική αποδοχή

ριό ή στον υπολογισμό του συνολικού πληθυσμού ανά τύπο νοικοκυριού. Όπως τονίζει όμως, καμιά από αυτές τις μεθόδους δεν είναι καλύτερη από τις άλλες, προσφέρουν απλά εναλλακτικές προοπτικές ερμηνείας των δεδομένων, και σε τελική ανάλυση, καμιά μέθοδος αριθμητικής νοικοκυριών δεν μπορεί να υποκαταστήσει την κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο λειτουργούσαν αυτά τα νοικοκυριά (δική μου υπογράμμιση).

των κατοίκων του χωριού του διευρυμένου σχήματος τριών γενεών σαν το επιθυμητό πρότυπο. Η κατάσταση όμως αυτή δεν μοιάζει πια τόσο αντιφατική εάν ληφθούν υπόψη οι δημογραφικές συνθήκες: Με προσδοκώμενο χρόνο ζωής των ανδρών 60 χρόνια, και ένα μέσο όρο διαφοράς ηλικίας πατέρα-γιου 25 χρόνων, είναι φανερό, γράφει, πως ένας «μέσος» αρχηγός νοικοκυριού θα πρέπει να περιμένει δεκαπέντε χρόνια μετά το θάνατο του πατέρα του για να γεννηθεί ο εγγονός του, και τότε θα του μένουν πια 10 χρόνια ζωής ως αρχηγού ενός διευρυμένου νοικοκυριού (σ. 204). Συνεπώς, σε οποιοδήποτε χωριό και οποτεδήποτε, η κατανομή αυτή των τύπων της οικιακής ομάδας, στην οποία λιγότερα από τα μισά νοικοκυριά θα ήσαν διευρυμένα, είναι η αναμενόμενη. Στην πραγματικότητα, συνεχίζει, ο σχηματισμός διευρυμένων σχημάτων είναι ακόμη πιο δύσκολος από αυτόν που προκύπτει με βάση το μοντέλο αυτό. Οι ενήλικες άνδρες μπορούν να πεθάνουν προτού παντρευτούν τα παιδιά τους, πολλά παιδιά πεθαίνουν νωρίς, ένα ζευγάρι μπορεί να αποκτήσει μόνο κόρες κ.λπ. Ο Duben (1985) αναφερόμενος στη χρονική περίοδο που εκτείνεται από τα τέλη του 19ου έως και τη δεκαετία του 1940, διαπιστώνει ανάλογα φαινόμενα: ένα σχετικά μικρό μέσο μέγεθος νοικοκυριού (τα μεγάλα νοικοκυριά συναντώνται πιθανόν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα), ένα ποσοστό πολυπυρηνικών νοικοκυριών που δεν ξεπερνά το 30%, ενώ τα πυρηνικά νοικοκυριά ανέρχονται σε λίγο περισσότερο από το 50% του συνόλου, πάλι σε αντίθεση με το πρότυπο της μεγάλης, σύνθετης οικιακής ομάδας.

Τα ευρήματα αυτά θα ερμηνεύσει ο Duben ως αποτελέσματα του ισχύοντος κληρονομικού συστήματος (που οδηγούσε στην κατάτμηση της κατεχόμενης γης) και των αντίξων δημογραφικών συνθηκών. Τονίζεται όμως και η ερμηνευτική σημασία του κύκλου εξέλιξης του κάθε νοικοκυριού για την κατανόηση αυτής της φαινομενικά ανακόλουθης κατάστασης, και υπενθυμίζεται η διαπίστωση του Wheaton, πως ακόμη και μια περιορισμένη αριθμητικά παρουσία διευρυμένων νοικοκυριών σε κάποια κοινωνία μπορεί να δηλώνει την ισχυρή τους παρουσία, παρά τη χαμηλή στατιστική τους συχνότητα, μιας και παρουσιάζονται τόσα εμπόδια στο σχηματισμό και τη διατήρησή τους.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις για την παρουσία των σύνθετων οικιακών ομάδων στην Ελλάδα διατύπωσε ο Ψυχολόγος, που τονίζει και αυτός τη δυσκολία τόσο της συγκρότησης όσο και της διατήρησης τέτοιων σχημάτων (1987, σ. 97-112).

Όσα ειπώθηκαν παραπάνω μας οδηγούν επομένως στο συμπέρασμα πως η διερεύνηση της συχνότητας με την οποία παρουσιάζονται διευρυμένα οικογενειακά σχήματα σε πηγές απογραφικού τύπου χρειάζεται μάλλον να λάβει υπόψη τη «δυστοκία» τέτοιων σχημάτων και το ευάλωτο της ύπαρξής

τους παρά να επαναπαυτεί αβασάνιστα στο περιεχόμενο των πηγών.

Ποιες λοιπόν είναι οι δυνατότητες του ερευνητή ο οποίος θα εξετάσει το θέμα της μορφολογίας της οικιακής ομάδας στην Ελλάδα και ποιες οι πηγές του για ένα τέτοιο εγχείρημα; Ποια μεθοδολογία θα αποδεικνυόταν η πλέον πρόσφορη για τη συναγωγή συμπερασμάτων;

Η έρευνα στον τομέα αυτό αναπτύχθηκε σε διεθνές επίπεδο, από τη δεκαετία του '70, με αφετηρία τις εργασίες της ομάδας του Cambridge (Τεάζη-Αντωνοκοπούλου, 1987). Βασική προϋπόθεσή της υπήρξε ο πλούτος των γραπτών πηγών που καλύπτουν μεγάλες χρονικές περιόδους.

Αντίστοιχα, το πρώτο πρόβλημα που συναντούν οι ερευνητές αντίστοιχων θεμάτων στη νεότερη Ελλάδα είναι η φτώχεια στην καλύτερη περίπτωση, η έλλειψη, στη χειρότερη, των πηγών. Το απογραφικό τύπου γραπτό υλικό, με λίγες εξαιρέσεις, καλύπτει μικρά χρονικά διαστήματα. Είναι μάλλον βέβαιο πως δεν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε ιστορικοδημογραφικές μελέτες εφάμιλλες σε χρονικό εύρος και λεπτομέρεια αυτών που μας προσφέρει η διεθνής βιβλιογραφία.

Η περιορισμένη αυτή διαθεσιμότητα πηγών θα υπαγορεύσει ενδεχομένως την αναζήτηση άλλης προσέγγισης του θέματος, η οποία άλλωστε έχει προταθεί και από τη συσσωρευμένη παραγωγή βιβλιογραφίας για την έρευνα της οικιακής ομάδας που ακολούθησε τις δημοσιεύσεις του Laslett και στάθηκε σε πολλές περιπτώσεις κριτικά απέναντί του.⁴

Αμφισβητήθηκαν τα συμπεράσματα που περιέχονται στο *Household and Family...*, αλλά κυρίως αμφισβητήθηκε η μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος. Πιο συγκεκριμένα (και πολύ συνοπτικά), ο Laslett κατηγορήθηκε για την παράβλεψη του χρονικού παράγοντα, της μεταβολής δηλαδή της μορφολογίας της οικιακής ομάδας κατά τον «κύκλο ζωής» της, καθώς τα συμπεράσματα της έρευνάς του στηρίζονται σε αυτό που αποκαλείται «φωτο-

4. Κριτικές του Laslett σε διάφορες αποχρώσεις αυστηρότητας όπως και εναλλακτικές προσεγγίσεις προσφέρουν μεταξύ άλλων οι: Hanssen B., «Notes on Household Composition and Sociocultural Change», *Ethnologia Europaea*, τ. X, 1, 1977-78, σ. 33-39· Goubert P., «Family and Province: a Contribution to the Knowledge of Family Structures in Early Modern France», *Journal of Family History*, τ. 2, 1977, σ. 179-195· Berkner L., «The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: an Eighteenth-Century Austrian Example», *American Historical Review*, τ. 77, 1972, σ. 398-418· Berkner L., «The Use and Misuse...», ό.π. και «Household Arithmetic...», ό.π.· Berkner L., «Rural Family Organisation in Europe: A Problem in Comparative History», *Peasant Studies Newsletter*, τ. 2, 1972, σ. 145-154· Flandrin J.L., *Families in Former Times*, C.U.P., 1979· Mitterauer M., Sieder R., *The European Family*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1982· Lofgren O., «Family and Household: Images and Realities: Cultural Changes in Swedish Society» στο Netting, Wilk, Arnould (επιμ.), *Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, University of California Press, 1984, σ. 446-470· Wheaton R., «Family and Kinship in Western Europe: The Problem of the Joint Family Household», *Journal of Interdisciplinary History*, τ. 4, 1975, σ. 601-628.

γραφική απεικόνιση» του νοικοκυριού. Του προσάπτεται επίσης ότι δεν λαμβάνει υπόψη την κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση των πληθυσμών που εξετάζει και την επίδρασή της στη σύνθεση και το μέγεθος της οικιακής ομάδας, ενώ τέλος αμφισβητούνται και τα ίδια τα κριτήρια που υιοθέτησε για τον καθορισμό της οικιακής ομάδας (συστέγαση και συγκατοίκηση, κοινωνικοποίηση των παιδιών). Με το τελευταίο αυτό σημείο, συνδέεται και ο έντονος προβληματισμός γύρω από το τι ορίζεται ως οικιακή ομάδα, προβληματισμός που δεν μοιάζει να έχει καταλήξει σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό.⁵ Για τον ερευνητή βέβαια που έχει να αντιμετωπίσει μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα και θέλει να μελετήσει την «οικογένεια» ή το «νοικοκυριό» ή την «οικιακή ομάδα», οι ατέλειωτες και άλυτες αντεγκλήσεις γύρω από την ορολογία και τους ορισμούς μπορούν να αποδειχτούν και ανασταλτικές για το συγκεκριμένο έργο, ανεξάρτητα από το θεωρητικό τους ενδιαφέρον. Έτσι, ο O'Neill στη μελέτη της κοινότητας Fontelas στη Βόρεια Πορτογαλία, από το πρώτο κεφάλαιο δηλώνει πως δεν προτίθεται να μπει σ' αυτή τη διαδικασία «τριχοτόμησης της τρίχας», και δίνει έναν ορισμό που καλύπτει τις ανάγκες της ανάλυσης και του υλικού του (O'Neill, 1987, σ. 20).

Εν γνώσει όλων όσοι ασχολούνται με τέτοια θέματα είναι το ότι οι όροι που χρησιμοποιούν («νοικοκυριό», «οικιακή ομάδα», «οικογένεια», π.χ.) και το περιεχόμενο που τους αποδίδουν μπορούν να αμφισβητηθούν.⁶

5. O Hammel θα επιχειρήσει την «αποδέσμευση» του όρου «household» από τα στοιχεία που συχνά τον συνοδεύουν και την οριοθέτηση μιας κατηγορίας τυπικής, αφηρημένης, απαλλαγμένης από το πολιτισμικό της περιεχόμενο και τις συνακόλουθες προκαταλήψεις, κατηγορίας που θα χρησιμεύσει για συγκριτικές αναλύσεις. Για τη μελέτη του νοικοκυριού προτείνει την επιλογή, σε κάθε κοινωνία ή υποκοινωνία, της «ευρύτερης υπερατομικής ομάδας με τη μεγαλύτερη πολυλειτουργική συσσωμάτωση (corporacy)», και κατόπιν τη σύγκριση αυτών των τυπικά επιλεγμένων μονάδων. «On the * * * of Studying Household Form and Function», στο Netting, Wilk, Arnould (επιμ.), *ό.π.*, σ. 29-41. Στον ίδιο τόμο, οι Wilk και Netting προτείνουν έναν αρκετά περιεκτικό ορισμό (σ. 5-21). Βλ. και την αμφισβήτηση των πιο «παραδοσιακών» ορισμών του ίδιου όρου, στις εργασίες που περιέχονται στον συλλογικό τόμο «*Households and the World-Economy*» (Smith, Wallerstein, Evers, 1984). Μια άλλη κριτική ασκείται τόσο στον Laslett όσο και στον Berkner από τον Creighton για τη χρήση του κριτηρίου της διαμονής, την οποία ο ίδιος θεωρεί «ολότελα ανεπαρκή» μεταβλητή για τον καθορισμό των οικογενειακών μορφών. Σύμφωνα με αυτόν, οι σχέσεις και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας είναι αυτά τα κριτήρια που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την ανεύρεση και το διαχωρισμό των μορφών οικογενειακών σχηματισμών. Με βάση αυτή την αρχή, το κριτήριο κατοικία-διαμονή (residence) αποκτά σημασία μόνον εφόσον μιλάμε για τα δικαιώματα στην κατοικία, που συμπεριλαμβάνονται στο γενικότερο πλέγμα δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και όχι για «συμπεριφορές». Και πάλι, όμως, θεωρείται πως η κατοικία θα έχει σχετικά μικρή βαρύτητα, εκτός εάν αποτελεί προϋπόθεση για τη διατήρηση άλλων δικαιωμάτων στην ιδιοκτησία (Creighton, 1980). Για μια άλλη άποψη που τονίζει τη σημασία της μελέτης της κατοικίας ως αρχή, κοινωνικής οργάνωσης, και όχι ως επιφαναινόμενο άλλων λειτουργιών, βλ. Verdon, 1980.

6. Για παράδειγμα, εάν οριστεί η οικιακή ομάδα ως ένα σύνολο ατόμων που συγκατοικούν και επιτελούν στο πλαίσιο της ορισμένες λειτουργίες (όπως η παραγωγή, η κοινωνική

Από αυτή τη συσσωρευμένη βιβλιογραφία αξίζει να σταθούμε στον Medick (1976), που διατύπωσε μια από τις πιο εποικοδομητικές ίσως απόψεις για τον Laslett, την προσφορά του, και τα προβλήματα της δουλειάς του. Ο Medick τονίζει το χρέος που υπάρχει απέναντι στη δουλειά του Laslett —κάτι που διαφεύγει από πολλούς κριτικούς του, ιδιαίτερα εάν λάβουμε υπόψη το δεύτερο συλλογικό δημοσίευμα των Wall, Robin και Laslett (1983)— και επισημαίνει τις ελλείψεις της έρευνας στην ιστορία της οικογένειας. Διακρίνει δύο κατευθύνσεις στη σχετική έρευνα: στο θεωρητικό επίπεδο, την εμφάνιση μιας ιστορικά προσανατολισμένης κριτικής των παραδοσιακών κοινωνικών και επιστημονικών αξιωμάτων που αφορούν το θέμα νοικοκυριό και οικογένεια, και στο μεθοδολογικό και τεχνικό επίπεδο τη συσσώρευση «ποσοτικοποιημένων» δεδομένων. Ωστόσο, γράφει ο Medick, ο ισχυρισμός του Laslett πως η νέα κατεύθυνση της έρευνας θα είναι πάνω απ' όλα «μια δομική-κοινωνική ιστορία», προσανατολισμένη προς τις κοινωνίες ως σύνολα και η οποία θα εξετάζει τις ουσιαστικές «δομικές λειτουργίες της οικογένειας στον προβιομηχανικό κόσμο», περιμένει ακόμη την πραγματοποίησή του. Στη δουλειά του Laslett, συνεχίζει, η θεωρητική κριτική και η μεθοδολογική καινοτομία δεν πέτυχαν μια αμοιβαία και θετική σχέση, η οποία θα επέτρεπε την κατασκευή ενός ισχυρού μοντέλου και μιας θεωρίας που θα προσέφερε νέες απόψεις για τη «δομική λειτουργία» της οικογένειας και τη μεταμόρφωσή της κατά τη μετάβαση από την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Η ιστορική απόρριψη του μύθου της οικογένειας, που έχει τις ρίζες της στην εξελικτική θεωρία, δεν κατέληξε σε μια θεωρία που θα επέτρεπε τον προσδιορισμό του νοικοκυριού και της οικογένειας ως λειτουργικών στοιχείων και κοινωνικών-δομικών παραγόντων της γένεσης του βιομηχανικού καπιταλισμού. Εκφράζεται εδώ η αναζήτηση του ιστορικού για ερμηνευτικά εργαλεία της θέσης και των μεταβολών του παράγοντα «οικογένεια»

αναπαραγωγή, η βιολογική αναπαραγωγή, η κατανάλωση και η κοινωνικοποίηση των παιδιών), θα διατυπωθεί αμέσως η κριτική που θα υπενθυμίσει πως σε ορισμένες κοινωνίες ένα μεγάλο μέρος ή και το σύνολο των λειτουργιών αυτών επιτελούνται εκτός οικιακής ομάδας, όπως για παράδειγμα δείχνει η μελέτη του R. Sanjek (1982) για τα νοικοκυριά της Adabraka (Γκάνα). Ανάλογη παρατήρηση σε μια κοινότητα στην Ευρώπη γίνεται από τον O'Neill που επισημαίνει το διαχωρισμό δύο λειτουργιών που θεωρούνται ως βασικά κριτήρια για τον ορισμό του νοικοκυριού, την παραγωγή και την αναπαραγωγή, που στην Fontelas πραγματοποιούνται σε δύο διαφορετικά νοικοκυριά (O'Neill, 1987, σ. 295). Ο διαχωρισμός αυτός είναι συνέπεια της χωριστής διαμονής των συζύγων στα νοικοκυριά στα οποία γεννήθηκαν (natalocal post-marital residence), η οποία συνδέεται μεταξύ άλλων με την εθμική μεταβίβαση των περιουσιών. Άλλο παράδειγμα ξεχωριστής κατοίκησης συζύγων δίνει ο Mitterauer (1981) για την Καρινθία της Αυστρίας στον 18ο αιώνα. Οι διαπιστώσεις του συνοδεύονται από θεωρητικό προβληματισμό για το εάν μπορούν να ονομαστούν οι σχηματισμοί αυτοί «οικογένειες». Τονίζει όμως πως η σημασία των ευρημάτων αυτών δεν έγκειται στην καταλληλότητα ή ακαταλληλότητα της «ταμπέλας» που θα τους δοθεί όσο στο ότι αποτελούν μια απόδειξη της ποικιλίας των ιστορικών οικογενειακών δομών που μπορεί να εμφανιστεί κατά την έρευνα.

νεια» σε μία συγκεκριμένη περίοδο, δηλαδή τη διαδικασία μετάβασης από τον προβιομηχανικό στον βιομηχανικό τρόπο παραγωγής. Ωστόσο, η αναζήτηση αυτή και οι παρατηρήσεις του δεν παύουν να έχουν ισχύ για τη γενικότερη έρευνα, σε οποιοδήποτε χρονολογικό πλαίσιο, της οικογενειακής οργάνωσης, καθώς ενσωματώνουν τη διερεύνηση του παράγοντα «οικογένεια» στην έρευνα του γενικότερου κοινωνικού και οικονομικού της περιβάλλοντος.

Από την πλευρά των ανθρωπολόγων, ουσιαστική είναι η συμβολή της Yanagisako στη διερεύνηση της μορφολογίας και της εξέλιξης της οικιακής ομάδας, με την κριτική της «Μαλινοφσκιανικής κληρονομιάς» στον τρόπο που ορίζουν και οριοθετούν οι ανθρωπολόγοι την έννοια αυτή. Ξεκινούν την αναζήτηση «της οικογένειας» σαν ένα σύνολο γενεαλογικών σχέσεων, βασισμένοι στο εκ των προτέρων σχηματισμένο αξίωμα πως η αναπαραγωγή είναι η πρωταρχική λειτουργία της, και την απεικονίζουν σαν ένα αφαιρετικό γενεαλογικό σχήμα. Σύμφωνα με την Yanagisako, ακόμη και ο Bender, που ήδη το 1967 προσέφερε τον πολύ χρήσιμο αναλυτικά διαχωρισμό των εννοιών «οικογένεια» και «νοικοκυριό» υπέπεσε σε αυτό το σφάλμα. Η Yanagisako προτείνει δηλαδή μια θεώρηση της οικογένειας ως μονάδας αρθρωμένης με πολύ περισσότερες πλευρές της κοινωνικής ζωής από αυτές της απλής αναπαραγωγής και κοινωνικοποίησης, και τη θέση πως όσο είναι αναπαραγωγική μονάδα η οικογένεια άλλο τόσο είναι και ακέραιο μέρος των πολιτικών και οικονομικών δομών της κοινωνίας. Πρέπει να εγκαταλειφθεί, υποστηρίζει, η θέση πως οι ποικίλες κοινωνικές μονάδες που ονομάζουμε «οικογένεια» πληρούν διεθνώς το ίδιο σύνολο λειτουργιών και πως η πρωταρχική τους λειτουργία είναι πάντα η ίδια, και να γίνει κατανοητό πως όροι όπως «οικογένεια» και «νοικοκυριό» έχουν περιγραφική χρησιμότητα αλλά δεν οδηγούν μακριά ως εργαλεία ανάλυσης και σύγκρισης. Επισημαίνεται από την ίδια και η αναγκαιότητα ανάλυσης του πολιτισμικού-ιδεολογικού συστήματος της κοινωνίας που εξετάζεται, της διάκρισης δηλαδή των «πραγματικών» και των ιδεατών δομών της, ανάλυση που θα ξεφύγει από ερμηνείες περιορισμένες σε «ορατά» φαινόμενα, οι οποίες συσκοτίζουν τις δομές που δεν εκφράζονται φανερά. Η συμπεριφορά των ανθρώπων θα εξεταστεί έτσι σε συνάρτηση και με το φάσμα των επιλογών συμπεριφοράς και οργάνωσης που τους προσφέρεται από το σύστημα των αξιών, των συμβόλων, και των προτύπων της κοινωνίας τους (Yanagisako, 1975, 1979, 1984).

Από ανθρωπολόγους όσο και από ιστορικούς διατυπώνονται απόψεις που σε τελική ανάλυση έχουν μια κοινή συνιστώσα: την αναζήτηση μιας σφαιρικότερης, πιο «ευαίσθητης» προσέγγισης που θα φτάσει να υποδείξει και τη σύγκλιση των τεχνικών και των γνώσεων διαφορετικών κοινωνικών επιστημών, κάτι που άλλωστε είχε ήδη προταθεί από τον Evans Pritchard το

1964 για την προσέγγιση ανθρωπολογίας και ιστορίας, τον Davis (1977) και πιο πρόσφατα, τον Sahlins (1987).⁷ Ο Goody (1986) προλογίζοντας τον δεύτερο τόμο της *Histoire de la Famille*, υπογραμμίζει τη γονιμότητα τέτοιων προσεγγίσεων: «Επιβάλλεται ο συνδυασμός των βλεμμάτων αυτών (του ανθρωπολόγου, του δημογράφου, του κοινωνιολόγου, του ιστορικού) για τη διεύρυνση των παραδειγμάτων που χρησιμοποιήθηκαν πρόσφατα. Καταρχήν, οι ιστορικοί και οι ανθρωπολόγοι έχουν ανάγκη την ιστορική δημογραφία για να κατανοήσουν τα προβιομηχανικά πρότυπα, έστω και μόνο για να θεμελιωθεί μια κοινή βάση για τη μελέτη των δυτικών κοινωνιών. Πώς θα μπορούσαμε να μιλάμε για την εξαφάνιση της “διευρυμένης οικογένειας”, χωρίς να συλλάβουμε τη φύση των δεσμών συγγένειας στις προβιομηχανικές κοινωνίες; Πώς να καταλάβει κανείς τη “δημογραφική μετάβαση”, χωρίς μια ολοκληρωμένη εξέταση των δομών που προηγήθηκαν της μετάβασης αυτής;»

Μέσα από αυτή τη διαδικασία της κριτικής και της εκλέπτυνσης της ερευνητικής προσέγγισης έχουν προκύψει εναλλακτικές και συμπληρωματικές προτάσεις μεθοδολογίας και αντιμετώπισης του θέματος «οικογένεια». Οι προοπτικές που ανοίγονται έτσι είναι σημαντικές και διευκολύνουν τον ερευνητή της ελληνικής πραγματικότητας να ξεπεράσει το εμπόδιο των ελλειμματικών πηγών, υιοθετώντας μια σφαιρικότερη προσέγγιση, η οποία θα εκμεταλλευτεί τόσο ποσοτικό —όπου κάτι τέτοιο είναι δυνατό— όσο και ποιοτικό υλικό, παρακάμπτοντας το δίλημμα ποσοτικό versus ποιοτικό, και την ενδεχόμενη αμηχανία ή καχυποψία απέναντι σε μαρτυρίες ποιοτικής υφής. Θα ήταν άλλωστε και περιέργο για τους ανθρωπολόγους να αρχίσουν να απορρίπτουν για λόγους κάποιας «επιστημονικότητας» το μεγαλύτερο μέρος του υλικού τους, επηρεασμένοι από τις ποσοτικές μεθοδολογίες και τεχνικές, ενώ έχουν αποκαλυφθεί οι αδυναμίες τέτοιων προσεγγίσεων.

Οι γραπτές «ποσοτικοποιήσιμες» πηγές για το ανθρώπινο δυναμικό μιας κοινωνίας (απογραφές, δημοτολόγια κ.ά.) δεν αποτελούν παρά ορισμένες μαρτυρίες, ανάμεσα σε κάποιες άλλες, για το παρελθόν της κοινωνίας αυτής. Ας υπενθυμίσουμε και τις παρατηρήσεις που έχουν γίνει σχετικά με την αξιοπιστία των απογραφών που γίνονται για συγκεκριμένους (φορολογικούς, π.χ.) σκοπούς, και που μπορούν να παρουσιάζουν διαστρεβλωμένες εικόνες του πληθυσμιακού δυναμικού. Θα πρέπει λοιπόν να εξετάζονται σε συνάρτησή με κάθε άλλο διαθέσιμο υλικό για την εν λόγω κοινωνία.

Είναι πλέον φανερό πως δεν μπορεί να εξεταστεί η μορφολογία της οικιακής ομάδας ανεξάρτητα από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που κυριαρχούν στην υπό μελέτη κοινωνία. Δεν μπορούμε ακόμη

7. Για μια πρόσφατη ανασκόπηση της προσέγγισης αυτής, βλ. H. Medick (1987).

να αγνοήσουμε παράγοντες όπως το ισχύον, κατά την περίοδο που μελετάμε, σύστημα μεταβίβασης των αγαθών και της περιουσίας,⁸ τις σχέσεις των ανθρώπων με τη γη ή κάποια άλλα υλικά μέσα παραγωγής, την οργάνωση της παραγωγής, τις σχέσεις στο εσωτερικό του πλέγματος συγγένειας και έξω από αυτό, τη συνεργασία και την αμοιβαιότητα μεταξύ οικιακών ομάδων, το πολιτισμικό σύστημα στο οποίο θα αναζητηθούν τα πρότυπα οργάνωσης της οικιακής ομάδας, ανεξάρτητα εάν αυτά καθρεφτίζονται στις δομές και συμπεριφορές που διαπιστώνονται. Χωρίς τη συνεκτίμηση των παραγόντων αυτών, η συγκατοίκηση για παράδειγμα δεκαεπτά ατόμων τεσσάρων διαφορετικών γενεών κινδυνεύει να αποδοθεί αποκλειστικά σε υψηλή γεννητικότητα ή σε μεγάλη ένδεια.

Μια τέτοια διερεύνηση προϋποθέτει αναμφίβολα την ανθρωπολογική προσέγγιση που αποκαλύπτει πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας που διαφεύγουν από την ιστορική έρευνα και βιβλιογραφία, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν είναι εξίσου απαραίτητες.

Πέρα από την ανθρωπολογική και την ιστορική έρευνα, έχει ήδη επισημανθεί η αξία των πηγών που προσφέρουν τα διάφορα αρχεία, οι τοπικές λαογραφικές και ιστορικές συλλογές και εκδόσεις, οι περιγραφές των περιηγητών, τα γραφτά των «ντόπιων λογίων», τα απομνημονεύματα και τα χρονικά (Ψυχογιός, 1987).

Μεγάλο ενδιαφέρον θα είχε και η εξέταση του κατά πόσο τα οθωμανικά κτηματολογικά βιβλία θα μπορούσαν να προσφέρουν στοιχεία σχετικά με τη μεταβίβαση της περιουσίας και τις σχέσεις ιδιοκτησίας στο εσωτερικό της οικιακής ομάδας, κάτι που θα βοηθούσε ίσως στη διατύπωση ορισμένων γενικότερων υποθέσεων.

Μαρτυρίες για τη μορφολογία της οικιακής ομάδας στον 20ό αιώνα προσφέρουν και οι τοπικές μονογραφίες και αναφορές των γεωπόνων κατά το μεσοπόλεμο, οι οποίες δεν φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί σε αντίθεση με τις συχνές αναφορές στον Καραβίδα, παρουσιάζουν δε το προτέρημα να μην περιέχουν απόψεις για τη «σλαβικότητα» ή «ελληνικότητα» της κάθε μορφής. Στις μελέτες αυτές (βλ. Βιβλιογραφία) περιέχονται περιγραφές συγκεκριμένων περιπτώσεων οικογενειακών γεωργικών εκμεταλλεύσεων με στοιχεία για το μέγεθος και τη σύνθεση των οικιακών ομάδων αυτών.

Το αιτούμενο λοιπόν είναι μια «ιστορία» της οικογένειας (ή πολλές ιστορίες της οικογένειας) που, εκμεταλλευόμενη την πρόοδο της αντίστοιχης διεθνούς προβληματικής, να μας προσφέρει μελλοντικά τη γνώση των σχηματισμών που κυριάρχησαν στην οργάνωση της οικιακής ομάδας κατά τό-

8. Βλ. τη θεώρηση του έργου του J. Yver από τον Le Roy Ladurie, ο οποίος θεωρεί την εθμική αυτή εθνογραφία ως μια πρόσβαση για την ανίχνευση των οικογενειακών σχηματισμών.

πους για τόν 20ό αιώνα, και όπου το επιτρέπουν οι πηγές, και για προγενέστερες εποχές. Επιθυμητή κατάληξη θα μπορούσε να είναι μια «χαρτογράφηση» του ελληνικού χώρου με άξονα ανάλυσης τη διαλεκτική ανάμεσα στη μορφή και το μέγεθος της οικιακής ομάδας και τους πολλαπλούς παράγοντες που συμπλέκονται με την οικιακή ομάδα. Ένα τέτοιο εγχείρημα θα μας επιτρέψει να διαπιστώσουμε λ.χ. πως οι πυρηνικές μορφές επικρατούν στα νησιά του Αιγαίου και η κυριαρχία τέτοιων μορφών συνδέεται με μια σειρά παραγόντων που θα προκύψουν από μια σφαιρική ανάλυση αυτών των κοινωνιών, ενώ στην ηπειρωτική πεδινή γεωργική Ελλάδα εμφανίζονται άλλες μορφές, πάλι σε συνάρτηση με τη σφαιρική αντιμετώπιση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών του χώρου.

Το 1981 ο Lawrence Stone εξετάζοντας την εξέλιξη και τις δυνατότητες της έρευνας για την οικογένεια έκανε δύο διαπιστώσεις: προέβλεψε πως ο «απίστευτος» ρυθμός ανάπτυξης της δεν μπορεί να συνεχιστεί επ' άπειρον και θα επιβραδυνθεί πριν περάσει πολύς καιρός. Αμέσως μετά, όμως, πρόσθεσε πως στο κοντινότερο μέλλον ο όγκος της δουλειάς μάλλον δεν θα μειωθεί, αν μη τι άλλο, γιατί τα ερωτήματα που προέκυψαν και μένουν αναπάντητα, ξεπερνούν κατά πολύ αυτά στα οποία έχει δοθεί κάποια λίγο έως πολύ ικανοποιητική απάντηση. Κοινή διαπίστωση είναι πως στην ανθρωπολογική και την ιστορική μελέτη της οικιακής ομάδας του ελληνικού χώρου πολλά, αν όχι όλα, μένουν να γίνουν. Οι δυνατότητες έρευνας υπάρχουν, και εάν δεν δεσμευτούμε από μια στείρα επιλογή και προσέγγιση των πηγών μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες υποθέσεις και μοντέλα μορφολογίας και εξέλιξης της οικιακής ομάδας στην Ελλάδα, με την ελπίδα πως σε ένα μακρινό μέλλον θα μπορεί κανείς να προβληματιστεί πάνω στα ερωτήματα της έρευνας που έμειναν «αναπάντητα» και στην Ελλάδα...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξιάκης Ε. (1975), «Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη», *Μνήμων*, τ. 5, σ. 49-70.
—, (1976), «Αλληλεπιδράσεις στους οικογενειακούς θεσμούς Ελλήνων και Βουλγάρων στη Θράκη», Ανακοίνωση στο 3ο Συμπόσιο Λαογραφίας της Βορείου Ελλάδος.
—, (1980), *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα.
—, (1981), «Παρατηρήσεις στην οικογενειακή και συγγενειακή οργάνωση των Ελλήνων του Πόντου», Ανακοίνωση στο 1ο Συμπόσιο Ποντιακής Λαογραφίας.
—, (1984), *Η εξαγορά της υψους*, Αθήνα.
Αλτσιτζόγλου Φ. (1941), *Οι Γιακάδες και ο Κάμπος της Ξάνθης*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών ΑΤΕ, Αθήνα.

- Αναγνωστόπουλος Ν. (1935), «Σκιαγράφησης ενός τυπικού χωριού εξορμησεως», *Αγροτική Οικονομία*, τ. Α', σ. 16-55.
- , (1935), «Μια σύνθετος αγροτική οικογένεια της Δυτικής Μακεδονίας», *Αγροτική Οικονομία*, τ. Γ', σ. 293-322.
- , (1938), *Η Αργολική πεδιάς*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών ΑΤΕ, Αθήνα.
- , (1939), *Η περιφέρεια Θηβών*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών ΑΤΕ, Αθήνα.
- Δαμιανάκος Σ. (1981), «Groupe Domestique. Transmission du Patrimoine et Prestations Matrimoniales dans un Village Multiethnique de la Grèce du Nord», Ανακοίνωση στο συνέδριο «Γαμήλιες δωρεές και στρατηγικές στη Μεσόγειο», Μασσαλία.
- Διαμαντόπουλος Α. (1940), *Η πεδιάς του Μόρνου*, Αρχείο Γεωργοοικονομικών Μελετών ΑΤΕ, Αθήνα.
- Καβουνίδου Τ. (1984), «Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 22, σ. 95-102.
- Carpetanaki S., «Pratiques dotales et successorales en Corinthe dans la seconde moitié du XIXe Siècle» στο *Droits et Pratiques*, εκδ. Harmattan, υπό έκδοση.
- , (1986), «Formes de propriété et organisation familiale dans le massif d'Aroania», Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Su Comunita di Villagio è Proprietà Collective in Italia e in Europa», Βενετία.
- Καπετανάκη Σ. (1986), «Εγκυτάσταση. Προϊκα. Κληρονομιά. Κατά φύλα διαφοροποίηση», Ανακοίνωση στο Συμπόσιο της Μυτιλήνης «Ορίζοντες της Ανθρωπολογικής Έρευνας...»
- Κατσαρός Ι. (1937), «Η περιφέρεια Φαναρίου. Γεωργοοικονομική μονογραφία», *Αγροτική Οικονομία*, τ. Γ', σ. 244-297.
- Courouclí M. (1981), «Structures économiques et sociales du village d'Episkepsi à Corfou de 1800 à nos jours», Thèse de doctorat 3e Cycle non publiée, EHSS, Παρίσι.
- , (1981), «La Parente et la Loi: Relations entre système étatique et système villageois», Ανακοίνωση στο συνέδριο της Μασσαλίας «Prestations et Strategies...»
- , (1984), «Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου Αιώνα» στο Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου Αιώνα*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα, σ. 149-157.
- , (1986), «Family Structure and Residence Patterns in 19th Century Corfou», Ανακοίνωση στο Συμπόσιο της Μυτιλήνης.
- Παναγιωτόπουλος Β. (1983), «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Ιστορικά*, τ. 1, σ. 5-18.
- Τεάζη-Αντωνοκοπούλου Η. (1987), «Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικοϊστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς», *Ελληνική Κοινωνία*, Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών, σ. 43-65.
- Χατζηνικολάου Α. (1936), «Σκιαγράφησης της νήσου Ίου», *Αγροτική Οικονομία*, τ. Γ', σ. 301-320.
- Ψυχογιός Δ. (1987), *Προϊκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- Bender D. (1967), «A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-residence and Domestic Functions», *American Anthropologist*, τ. 69, σ. 493-505.
- Burgiere A., Klapisch-Zuber C., Segalen M., Zonabend F. (επιμ.) (1986), *Histoire de la Famille*, 2 τ., Armand Colin, Παρίσι.
- Creighton C. (1980), «Family, Property and Relations of Production in Western Europe», *Economy and Society*, τ. 9, σ. 129-167.
- Davis J. (1977), *People of the Mediterranean*, Routledge & Kegan Paul.
- Dimen Friedl (επιμ.) (1976), *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, Annals of the New York Academy of Science, τ. 268.
- Duben A. (1985), «Turkish Families and Households in Historical Perspectives», *Journal of Family History*, τ. 10, σ. 75-97.

- Duboulay J. (1974), *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- Evans-Pritchard E. (1964), *Essays in Social Anthropology*, Faber, Λονδίνο.
- Friedl E. (1962), *Vasilika, a Village in Modern Greece*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη.
- Hammel E. (1984), «On the *** of Studying Household. Form and Function» στο Netting, Wilk, Arnould (επιμ.), *Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, University of California Press, σ. 29-41.
- Handmann M.E. (1987), «Superposition des droits et evolution de la coutume dans un petit bourg de la Macédoine Grecque» στο *Droit et Société*, τχ. 5, σ. 57-73.
- Laslett P., Wall R. (επιμ.) (1972), «*Household and Family in Past Times*», C.U.P.
- Le Roy Ladurie E. (1972), «Structures familiales et coutumes d'heritage en France au XIVE siècle: Système de la coutume», *Annales E.S.C.*, ειδικό τεύχος: Famille et Société, σ. 825-846.
- Lineton M.J. (1971), *Depopulation in a Village in Mani, Southern Greece*, unpublished Ph. D., University of Kent, Canterbury.
- Medick H. (1976), «The Proto-Industrial Family Economy; the Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism», *Social History*, τχ. 3, σ. 291-315.
- Medick H. (1987), «Missionaries in the Row Boat? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History», *Comparative Studies in Society and History*, τ. 29, σ. 79-98.
- Mendras H. κ.ά. (1961), *Six villages d'Epire; Problemes de developpement socioéconomique*, Unesco Mission Reports, τχ. 11, Παρίσι.
- Mitterauer M. (1981), «Marriage without Co-residence: A Special Type of Historic Family Forms in Rural Carinthia», *Journal of Family History*, τ. 6, σ. 177-181.
- Netting R., Wilk R., Arnould E. (επιμ.) (1984), *Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, University of California Press.
- O'Neill B. J. (1987), *Social Inequality in a Portuguese Hamlet. Land, Late Marriage and Bastardy, 1870-1978*, C.U.P.
- Sahlins M. (1987), *Islands of History*, Tavistock, Λονδίνο.
- Sanders I.T (1953), «Village Social Organisation in Greece», *Rural Sociology*, τχ. 118, σ. 366-376.
- Sanjek R. (1982), «The Organisation of Households in Adabraka: Toward a Wider Comparative Perspective», *Comparative Studies in Society and History*, τ. 24, σ. 57-103.
- Smith J., Wallerstein I., Evers H. (1984), *Households and the World-Economy*, Sage Publications.
- Stahl P.H. (1978), «The Domestic Group in the Traditional Balkan Societies», *Zeitschrift für Balkanologie*, XIV, Βερολίνο.
- , (1979), «Sociétés traditionelles balkaniques contribution à l'étude des structures sociales», *Études et Documents Balkaniques* 1, Παρίσι.
- , (1986), *Household, Village and Village Confederation in Southeastern Europe*, East European Monographs, Columbia University Press.
- Stirling P. (1963), «The Domestic Cycle and the Distribution of Power in Turkish Villages» στο Pitt-Rivers (επιμ.), *Mediterranean Countrymen*, Παρίσι, Mouton, σ. 201-214.
- Stone L. (1981), «Family History in the 1980s; Past Achievements and Future Trends», *Journal of Interdisciplinary History*, τ. 12, σ. 51-87.
- , (1987), «History and the Social Sciences in the Twentieth Century» στο *The Past and the Present Revisited*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο, σ. 3-44.
- Stott M. (1973), «Economic Transition and the Family in Mykonos», *The Greek Review of Social Research*, τχ. 17, σ. 122-133.
- Verdon M. (1980), «Shaking off the Domestic Yoke, or the Sociological Significance of Residence», *Comparative Studies in Society and History*, τ. 22, σ. 109-132.
- Vermeulen C. (1981), «Conflict and Peasant Protest in the History of a Macedonian Village,

- 1900-1936», *The Greek Review of Social Research*, ειδικό τεύχος: *Aspects du Changement Social dans la Campagne Grecque*, σ. 93-103.
- Wall R., Robin J., Laslett P. (επιμ.) (1983), *Family Forms in Historic Europe*, C.U.P.
- Wilk R., Mc Netting R. (1984), «Households: Changing Forms and Functions» στο Netting, Wilk, Arnould (επιμ.), σ. 1-28.
- Yanagisako S. (1975), «Two Processes of Change in Japanese-American Kinship», *Journal of Anthropological Research*, τ. 31., σ. 196-221.
- , (1979), «Family and Household: the Analysis of Domestic Groups», *Annual Review of Anthropology*, σ. 161-205.
- , (1984), «Explicating Residence: A Cultural Analysis of Changing Households among Japanese-Americans» στο Netting, Wilk, Arnould (επιμ.), σ. 330-353.
- Yver J. (1966), *Essai de géographie coutumière*, Sirey, Παρίσι.